

Marina Bagarić

Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Arhitekt Dionis Sunko i sarajevska *Napretkova »palača«*

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

predan 28. 11. 2002.

Sažetak

Društvo »Napredak« povjerilo je 1911. godine arhitektu Dionisu Sunku gradnju svojega Zakladnog doma u Sarajevu. Na temelju analize Napretkove »palače« i njezinom usporedbom s dvije godine starijim projektom zgrade Prve hrvatske štedionice u Osijeku u radu se nastoji odrediti mjesto sarajevskog projekta u opusu Dionisa Sunka.

Ako, naime, projekt osječke Štedionice označimo kao djelo koje je visoko plasiralo mladoga arhitekta, tada sarajevski projekt predstavlja ključnu kariku u nizu Sunkovih poslovno-stambenih objekata gradjenih tijekom drugog i trećeg desetljeća 20. stoljeća.

Ključne riječi: *arhitektura, 20. stoljeće, Sarajevo, Dionis Sunko, »Napredak«*

Kad mlado društvo »Napredak« odluči graditi svoj društveni dom, u zapisniku jedne od sjednica, 1910. godine, čitamo sljedeće: »u toj stvari stupiti u dogovor sa stručnjakom g. Vancašem«. ¹ Iza svestranoga i neumornoga arhitekta, graditelja sarajevske katedrale, građevnog nadsavjetnika Josipa pl. Vancaša 1910. ogroman je opus: desetine stambenih zgrada, crkve i upravne zgrade, hoteli i štedionice, sudjelovanje na mnogobrojnim arhitektonskim natjecajima. Logično je stoga »Napretkovo« obraćanje Vancašu u pripremama za gradnju *Napretkova doma*. Sljedeće, 1911. godine, »Napredak«, uz Vancaša, poziva još jednog arhitekta – Dionisa Sunka »da nam za našu naumljenu zgradu 'Napretkova Zakladnog Doma' prema zamisli, koja je iznešena i usvojena na prošlogodišnjoj glavnoj skupštini, podnesu svoje najbolje nacрте«. ² Sunkovi nacrti su usvojeni, a arhitekt je zamoljen da u suradnji s Vancašem »nekoje stavke u izvedbi pojednostavniti, dotično ispraviti«. ³ Josip Vancaš je, uz Sunka, nadzirao gradnju, i to kao predstavnik Bosansko-hercegovačkog dioničkog građevnog društva kojemu su bili povjereni građevinski radovi. Uz gradnju *Napretkova zakladnog doma* potrebno je spomenuti još dva imena: Janka Josipa Grahora i Gustava Grafa. Grahor, ugledni arhitekt, član poznate graditeljske obitelji, angažiran je u Sarajevu kao poduzetnik – proizvođač umjetnog kamena. Graf je u to vrijeme Sunkov graditelj i zamjenik u nadzoru sarajevske gradnje, a dvadesetih će godina djelovati kao voditelj biroa Rudolfa Lubynskog.

Arhitekt Dionis Sunko (Sisak, 30. 9. 1879. – Zagreb, 21. 12. 1935.) završio je graditeljsku školu u Zagrebu 1899. Sljedeće godine nalazimo ga na popisu studenata koji su upisali

ljetni semestar na uglednoj Visokoj tehničkoj školi u Karlsruheu. Na istoj školi studiraju i Sunkove zagrebačke generacijske kolege Ivan Kos i Slavko Benedik. ⁴ Od 1896. do 1899. u Karlsruheu studira i Rudolf Lubynski, s kojim će Sunko kasnije uspješno i usko surađivati. ⁵ Nakon završetka studija, 1902. godine, Sunko je zaposlen u birou zemaljske građevne uprave u Karlsruheu, zatim u ateljeu G. Schnecka u Quedlinburgu, te u ateljeu Raabe & Wöhlecke u Hamburgu. ⁶ 1909. vraća se u Zagreb i otvara arhitektonski atelje u Kukovićevoj 32. Sunko je i prije povratka u Hrvatsku bio prisutan na domaćoj arhitektonskoj sceni: sudjeluje na dva značajna natjecanja – onom za gradnju crkve sv. Blaža (1907./8., III. nagrada), te na natjecanju za regulaciju Kaptola (1908., III. nagrada). Već rani hrvatski radovi jasno pokazuju Sunkovu spremnost da se prihvati najrazličitijih projektnih zadataka. Do 1911., kad radi nacрте za sarajevsku *Napretkovu »palaču«*, na njegovu su popisu radova urbanistički projekt za Zapadni perivoj (s Rudolfom Lubynskim), prva nagrada na natjecanju za Sveučilišnu knjižnicu, ⁷ projekt proširenja mirogojskih arkada, gradnja objekata Gradske plinare, gradnja stambeno-poslovne zgrade Prve hrvatske štedionice u Osijeku, projekt obnove crkve sv. Križa u Križevcima.

Kao uvod u analizu i jednu od mogućih interpretacija *Napretkove »palače«* zadržimo se na izboru Dionisa Sunka za autora *Napretkova doma*. Oko 1910. g. u Sarajevu i Bosni i Hercegovini djeluje nekoliko iznimno sposobnih arhitekata iz svih krajeva Monarhije. Društvo »Napredak«, međutim, ne raspisuje natjecaj za gradnju svojega Doma, nego, uz afirmiranoga arhitekta Josipa Vancaša, poziva iz Zagreba mladoga Dionisa Sunka. Ne možemo pouzdano znati kako su od

D. Sunko, *Napretkov zakladni dom*, Titova ul. 56, Sarajevo, nacrt pročelja sjeverne zgrade, 1911. (»Viesti Hrvatskog društva inženira i arhitekata«, 1913.)

D. Sunko, Foundation house Napredak, 56 Tito Street, Sarajevo, plan of the northern building façade, 1911

1910. godine tekli pregovori i konzultacije društva s arhitektom Vancašem. Ipak, teško je vjerovati da bi »Napredak« bio nezadovoljan Vancaševim nacrtima i tražio bolja rješenja od nekog drugog arhitekta. Vjerojatnije je da Vančaš sam odustaje od projekta gradnje Napretkova doma. Sunko pak dobiva dvije preporuke: jednu od Vančaša, a drugu od Prve hrvatske štedionice, koja je sudjelovala u, suvremenim rječnikom rečeno, »kreiranju financijske konstrukcije« potrebne za gradnju Doma.⁸ Preporuku uglednog arhitekta i moćne banke Sunko dobiva na sljedeći način: nakon natječaja, Sunko u Osijeku 1909.–1910. gradi poslovno-stambenu zgradu Prve hrvatske štedionice. Nije presmjelo pretpostaviti da uprava Prve Hrvat-

ske štedionice u slučaju osječke novogradnje traži stručni savjet od jednoga od svojih kućnih arhitekata, Josipa Vančaša,⁹ i da se baš tu prvi put susreću ova dva arhitekta.

Već u rujnu i listopadu 1909., prilikom priprema za gradnju i potpisivanja ugovora s osječkim poduzetnicima, Sunko se spominje kao jedan od bankinih službenih arhitekata, njezin »zagrebački arhitekt«.¹⁰ Očito zadovoljna osječkom realizacijom, uprava Štedionice i kasnije je surađivala sa Sunkom. Preporuka »Napretku« stoga je sasvim razumljiva.

Osim Sunka i Vančaša, u gradnji *Napretkova zakladnog doma* sudjeluje, ovaj put kao poduzetnik, još jedan arhitekt

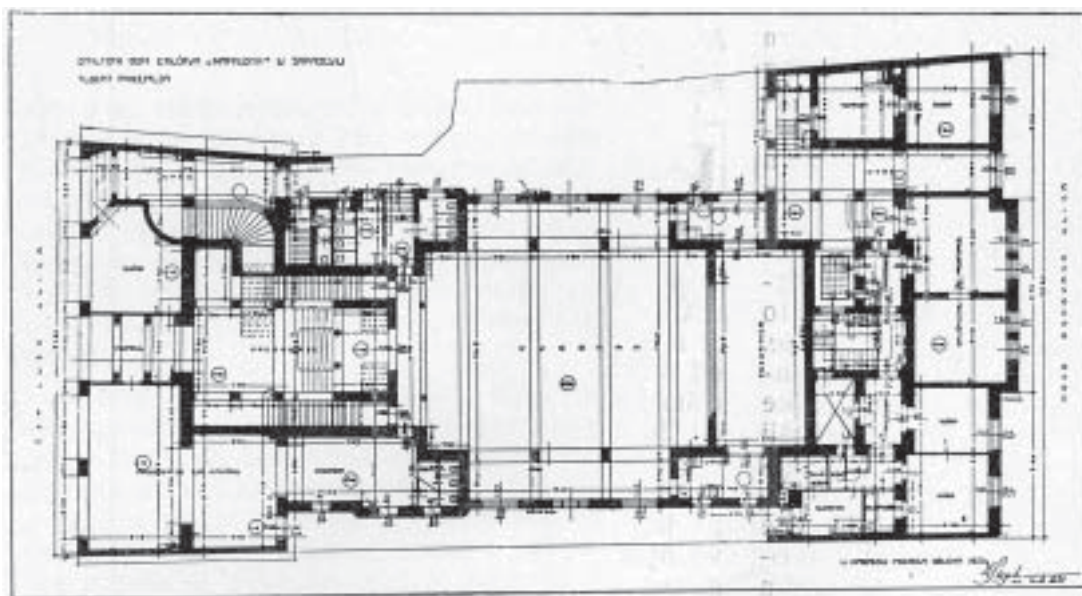
D. Sunko, *Napretkov zakladni dom*, Sarajevo, pročelje sjeverne zgrade (foto: M. Bagarić)

D. Sunko, *Foundation house Napredak*, Sarajevo, northern building façade

vezan za Prvu hrvatsku štedionicu – Janko Josip Grahor, autor zagrebačke zgrade Štedionice u Radićevoj ulici (izgrađena 1880.).

Dugogodišnja suradnja i prijateljstvo Josipa Vancaša i Dionisa Sunka započinju Vancaševim »prepuštanjem« sarajevskoga projekta mlađemu kolegi. Razloge za takav velikodušan potez možemo tražiti u Vancaševoj prezaposlenosti ili u narušenu zdravlju, ali prije svega u spremnosti da se pomogne u afirmaciji darovitom kolegi. Vancaševa potpora Sunku potrajat će dugi niz godina, a kao nedvojben dokaz kolegijalnoga priznanja objavljena je u Ženevi 1930. Vancaševa dvojezična, njemačko-engleska monografija *Dionis Sunko*. Bila je to druga monografija posvećena jednom hrvatskom živućem (!) arhitektu. Prva je Schönova mapa-monografija o Viktoru Kovačiću iz 1927. godine.

Zemljište za gradnju Napretkova zakladnog doma nastalo je spajanjem dviju građevinskih čestica, kupljenih 1911. od braće Löwy i Mustajbega Šećeragića. Na nepravilnoj, trapezoidnoj parceli između dvije ulice – jedne postojeće, Čemaluše (danas Ulica maršala Tita) i jedne planirane – trebalo je provesti »kombinirani prostorni program«¹¹ koji je zatražilo Društvo. Osim prostorija za sarajevska hrvatska društva, dvorane za društvene svečanosti, kino- i kazališne predstave, te prostorija središnje uprave »Napretka«, program je tražio i najamne prostore za stanovanje i različite javne sadržaje. Uovoljavajući tom zahtjevnom programu, Sunko kreira jedno od najlucidnijih rješenja za višenamjenske objekte svojega vremena. Znakovito je, također, i to da Sunko u »Viestima hrvatskog društva inženira i arhitekata« objavljuje tekst *Napretkov zakladni dom u Sarajevu*, u kojem objašnjava s kojim

D. Sunko, *Napretkov zakladni dom*, Sarajevo, tlocrt prizemlja, ožujak 1913. (»Viesti Hrvatskog društva inžinira i arhitekata«, 1913.)

D. Sunko, *Foundation house Napredak, Sarajevo, ground floor plan, March 1913*

se problemima u projektiranju susretao i na koji ih je način riješio.¹² Taj će nam njegov tekst uvelike pomoći u analizi *Napretkova zakladnog doma*, koji je u gotovo 90 godina trajanja pretrpio mnogobrojne pregradnje, promjene vlasnika i promjene namjena.

U tripartitnoj kompoziciji, na južnom i sjevernom dijelu parcele projektirane su trokutnice sa stambenim i poslovnim, javnim sadržajima, a između njih planirana je tzv. »društvena zgrada«. Ispred druge, južne zgrade bio je propisan predvrt u širini 5 m. Kako do realizacije nove ulice nije došlo, prostor ispred južne zgrade korišten je kao vrt za restoran. Zanimljivo je i mikrourbanističko rješenje: prolaz kroz kompleks – kojim bi se povezale dvije ulice – Čemaluša i novoplanirana ulica.

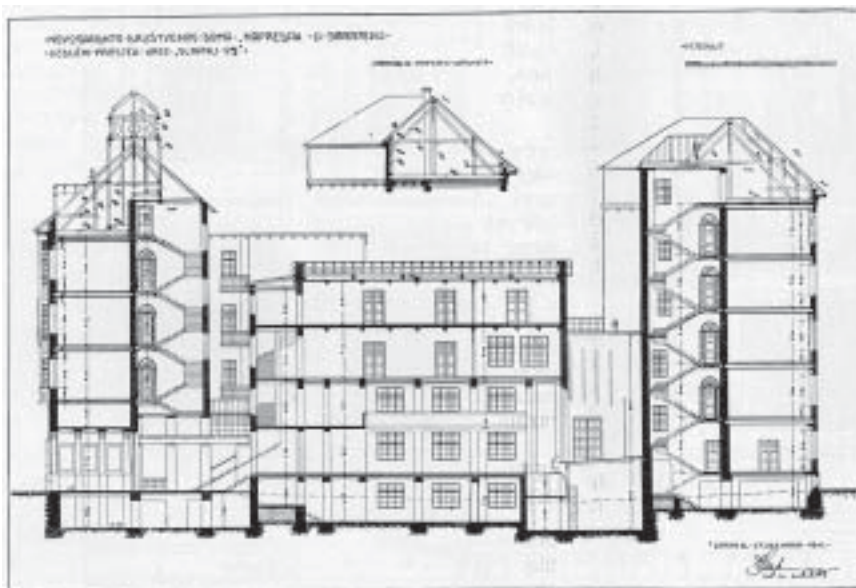
Sadržaji u Napretkovu kompleksu raspoređeni su na sljedeći način. U prizemlju zgrade na Čemaluši nalaze se dućan i kavana. Između njih je ulaz u srednju zgradu, a lijevo od dućana je prolaz s ulazom u stambeni dio zgrade. Hrvatski turistički klub i prostorije Napretkove središnje uprave s uredskim prostorijama, dvoranom za sjednice, arhivom i knjižnicom smještene su u razizemlju i prizemlju druge zgrade, okrenute novoj ulici. Na katovima su stanovi. U srednjoj, »društvenoj« zgradi, nalazi se dvorana za društvene svečanosti, kazališne predstave i filmske projekcije. Ispod dvorane smješten je restoran s pratećim prostorijama, a iznad su, u dvije etaže, prostorije različitih hrvatskih društava.

»Monumentalno osnovani ulaz« i predvorje dvorane odredili su visinu prizemlja prednje zgrade (6,65 m). Stoga dućan

dobiva galeriju, a kavana dva »balkona«. Komunikacije između dijelova kompleksa, koje »imadu biti posve odijeljene, jer služe raznim svrhama«, predstavljaju za arhitekta najveći izazov. On ih rješava na sljedeći način: predvorje dvorane i stubišta koja iz njega vode povezuju prednju i srednju zgradu. Stubišta vode iz predvorja u dvoranu, iz predvorja u restoran ispod dvorane, te iz predvorja u društvene prostorije iznad dvorane. Danas je ostvarena još jedna komunikacija između ove dvije zgrade: u Kamerni teatar 55 (nekadašnje prostorije društava) ulazi se iz stubišta stambenog dijela zgrade.

Prije analize tlocrta stanova, zadržimo se još na javnim, društvenim dijelovima zgrade. Vestibul i predvorje, a pogotovo dvorana sama bili su dijelovi zgrade u uređenju kojih se nije smjelo »škrtariti«. Zidovi vestibula riješeni su tako s kamenim stupovima između kojih su spomen-ploče od crnog mramora. Zanimljive su varijacije kapitela stupova – na nacrtu iz studenog 1911. Sunko crta dorske kapitele, a u svibnju 1912. susrećemo modificirane ranogotičke. Predvorje s mramornim stupovima, mramornim oplatama i mramornim stubištem svjetlo dobiva odozgo. Premda uobičajeno rješenje – stropni vitraj u izvedbi poznatog zagrebačkoga ateljea Koch i Marinković efektan je dodatak ovom reprezentativnom prostoru.

Posebno nam je zanimljiva glavna dvorana namijenjena različitim društvenim svečanostima, kazališnim i kino predstavama. Napretkova dvorana nije građena kao samostojeće kino-kazalište; ipak, zanimljivo je usporediti je s dva u to vri-

D. Sunko, *Napretkov zakladni dom*, Sarajevo, uzdužni presjek kroz glavnu os, studeni 1911. (»Viesti Hrvatskog društva inžinira i arhitekata«, 1913.)

D. Sunko, Foundation house Napredak, Sarajevo, cross section through the main axis, November 1911

jeme u Hrvatskoj izgrađena kino-kazališta: »Apollo« u Zagrebu (projekt iz srpnja 1911., arhitekt Ignjat Fischer) i »Urania« u Osijeku (projekt iz prosinca 1911., arhitekt Viktor Axmann). Sve tri dvorane izgrađene su po ondašnjim standardima u gradnji kinodvorana: primijenjena je armiranobetonska konstrukcija, vodilo se računa o prolazima između sjedala i izlazima za gledatelje. »Apollo« je mogao primiti 620 gledatelja, »Urania« 440, a »Napredak« 700. Usporedimo li, prema sačuvanim fotografijama i nacrtima, unutarnju dekoraciju, možemo zaključiti da je Napretkova dvorana s kazetiranim stropom, sadrenim ukrasima, staklenim mozaicima, zelenim i crnim mramorom i drvenim, hrastovim oplata zidova bila daleko raskošnije uređena i od zagrebačke i od osječke dvorane. Na ovome mjestu potrebno je spomenuti i slike *Prosvjete* i *Rada*, smještene lijevo i desno od pozornice. Slike su djelo Gabrijela Jurkića, nedvojbeno najvećeg bosanskohercegovačka slikara simbolizma i secesije, koji se 1911. s bečke likovne akademije vratio u Sarajevo.

Između arhitekta, društva »Napredak« i pojedinih hrvatskih društava ostvarena je maksimalna suradnja. Poznato nam je da se prostorije hrvatskih društava projektiraju prema zahtjevima svakog pojedinog društva.¹³ Društvene prostorije smještene iznad dvorane imale su stoga »zidove od laganog materijala«,¹⁴ koji su se mogli prilagođavati potrebama društva. Takvom praktičnom rješenju Sunko pribjegava iz još jednog razloga. Ispod društvenih prostorija je dvorana u visini 7,65 m i njezini nosivi, vanjski zidovi sigurniji su s pregradnim zidovima od »laganog materijala«. No, pregovori sa svim društvima nisu bili uspješni. Tako su na nacrtima iz studenog

1911. u podrumu, uz restoran, planirane i prostorije Hrvatskog sokola – »prostor za gombanje Hrv. sokola« i »prostor za gombalačke sprave« sa zasebnim sanitarnim čvorom. Taj je dio nacrtu više puta mijenjan, ali je Hrvatski sokol na kraju sasvim odustao od prostorija. »Napredak« odmah odlučuje prostor »zgodno iznajmiti za kakvu tiskaru«,¹⁵ kako i piše na izvedbenom nacrtu iz ožujka 1913.

U restoran, smješten ispod dvorane, u dijelu podruma, osim spomenutih ulaza iz predvorja i dvorane, moglo se ući i izvana, iz dvorišta. Osim mramornog zdenca – fontane i drvenih oplata, koje susrećemo i u dvorani, Sunko u uređenju restorana upotrebljava još jedan u ono vrijeme iznimno popularan materijal – keramičke pločice. Oblaganje zidova kavana i restorana keramičkim pločicama bilo je česta pojava u doba secesije, a kao najpoznatiji primjer primjene tog materijala spomenimo Hoffmannov bar bečkog kabarea »Fledermaus«, u kojem opladne pločice dizajniraju poznati umjetnici Löffler i Powolny. Pločice u Napretkovu restoranu izvjesno ne nose potpis velikih umjetnika, ali ako znamo da su (kao uostalom i sve ostale pločice u kompleksu) izvedene u tvornici »Zagorka« u Bedekovčini kod Zagreba, koja je u vlasništvu austrijske Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft, tada sumnje u njihovu kvalitetu ne može biti.

Zadržavanje na analizi enterijera Napretkova zakladnog doma imalo je za cilj pokazati Sunkov pristup u projektiranju – on oblikuje sve dijelove jedne zgrade: od vrata i kvaka do ograda od kovanog željeza i zidnih ploha. Obrazovanje arhitekta kao *totaldizajnera* u programu je Visoke tehničke ško-

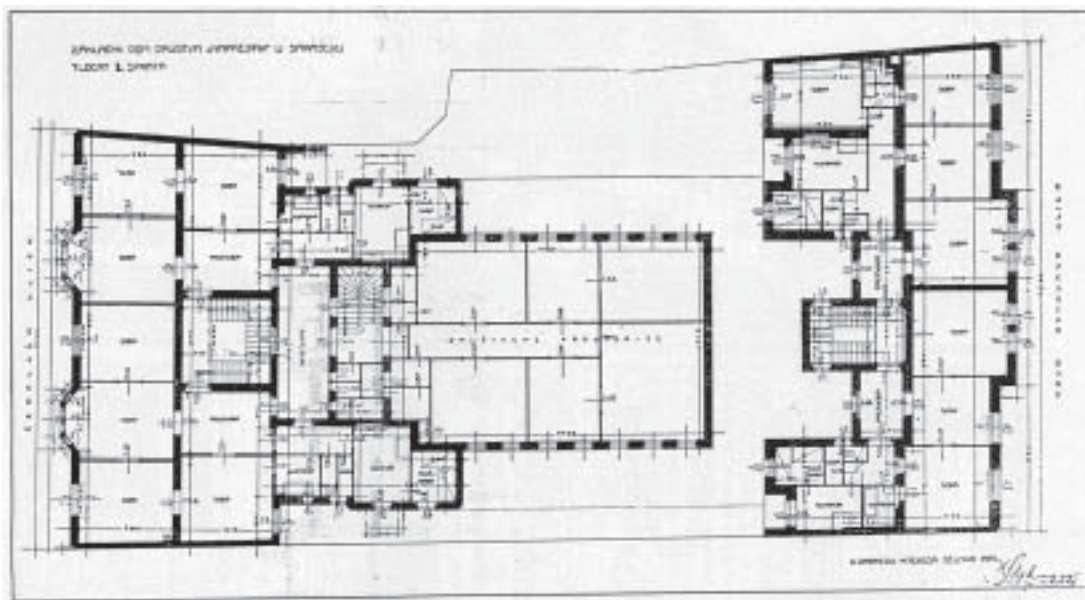
D. Sunko, *Napretkov zakladni dom*, Sarajevo, unutrašnjost, pogled na ulaz u glavnu dvoranu i restoran, 1913. (privatno vlasništvo, Zagreb)

D. Sunko, Foundation house Napredak, Sarajevo, interior, view of the entrance to the main hall and restaurant, 1913

le u Karlsruheu. Sunko i njegove kolege, osim »čistih arhitektonskih« kolegija, kroz četiri semestra slušaju i *Übungen im Dekorieren* kod Maxa Lägera. Läger pripada novoj generaciji predavača u Karlsruheu, pod utjecajem je engleskog pokreta »Arts and Crafts«, dizajnira predmete umjetničkog obrta, sudjeluje na pariškoj Svjetskoj izložbi 1900. (dakle upravo u vrijeme Sunkova studija). Ocijenjen najvišom ocjenom na Lägerovu kolegiju,¹⁶ Sunko senzibilitet za uređenje enterijera otkriva u svakom svom projektu.

Tri kata i dijelovi potkrovlja sjeverne i južne zgrade namijenjeni su stanovanju. Vertikalna komunikacija u prednjoj zgradi ostvarena je centralno pozicioniranim trokrakim stubištem, koje svjetlo dobiva iz svjetlika. U stražnjoj zgradi stubište je prirodno osvijetljeno, a veliku novost predstavlja

ugradnja dizala. Na svakom katu u obje zgrade nalaze se po dva stana – trosobni i četverosobni s pratećim prostorijama. Sunko projektira četiri različita tlocrtna rješenja. Trosobni i četverosobni stanovi u prednjoj zgradi najsličniji su: u sobe se ulazi iz prostrane predsobe, indirektno osvijetljene iz istog svjetlika koji osvjetljava i stubište. Uličnoj fronti okrenute su dvije, odnosno tri sobe. Treća, odnosno četvrta, spavaća soba povezana je izravno s kupaonicom, čime su zadovoljeni zahtjevi udobnoga, higijenskog stanovanja. Drugi izlaz iz kupaonice je na tzv. »Serviergang« (servisni hodnik), koji povezuje gospodarske prostorije (kuhinja, izba, soba za posluđu) okrenute prema unutrašnjosti čestice. Tako sanitarni čvor postaje mjesto preko kojeg su povezani stambeni i gospodarski dio stana. Sve prostorije u stanu su prirodno osvijetljene, a kuhinja ima i balkon.

D. Sunko, *Napretkov zakladni dom*, Sarajevo, tlocrt I. kata, ožujak 1913. (»Viesti Hrvatskog društva inženira i arhitekata«, 1913.)

D. Sunko, *Foundation house Napredak, Sarajevo, plan of the first storey, March 1913*

U stražnjoj zgradi predsoba je manja nego u prednjoj zgradi i izravno je osvijetljena. U trosobnom stanu iz nje vodi ulaz samo u središnjju, od tri prema ulici okrenute sobe. Iz te se sobe ulazi lijevo u najveću sobu u stanu, a desno u treću sobu, koja izlazi i na hodnik L-oblika. Ta je soba povezana s kupaonicom. Prirodno osvijetljene gospodarske prostorije okrenute su prema unutrašnjosti parcele. Četverosobni stan stražnje zgrade također ima tri prostorije na fronti. Samo lijeva soba komunicira s predsobom, u srednju se ulazi iz hodnika T-oblika, a u treću iz srednje sobe. Treća soba povezana je s kupaonicom. Malo se nespretnim čini smještaj četvrte sobe okrenute prema dvorištu i bez izravne veze s kupaonicom. Također, uski hodnik, koji je u prednjoj zgradi imao funkciju povezivanja gospodarskih prostorija, u stražnjoj zgradi istovremeno služi povezivanju i stambenih i gospodarskih prostorija u stanu. Takvim rješenjem narušena je izdvojenost gospodarskih prostorija od ostatka stana.

Izravno osvijetljene prostorije, u tri od četiri stana organizirane oko predsobe, povezanost spavaće sobe s kupaonicom, odijeljenost stambenoga i gospodarskoga dijela stana označe su tzv. zagrebačkog, protofunkcionalističkog¹⁷ tlocrta, u čijem razvoju Sunko ima značajnu ulogu. Smještanjem po dva stana na katu (tzv. princip dvoprega, njem. »Zweispänner«) udovoljeno je, prema podjeli Josepha Stübena, optimalnom zahtjevu udobnosti, a projektiranjem četiriju različitih tlocrtnih rješenja Sunko se približava njemačkoj arhitektonskoj praksi, čiji je cilj bio izbjeći »posvemašnju uniformnost stambene gradnje«.¹⁸

Sunkovo rješenje pročelja prednje zgrade, u širini pet prozorskih osi, ocijenjeno je »otmjanim i monumentalno izvedenim«.¹⁹ Trostranim trokatnim erkerima, ekstenzivnom upo-

rabom oplata od umjetnog kamena, istaknutim završnim vijencem i u jedan snažan potez povezanim mansardnim prozorima pročelje Napretkova zakladnog doma izdvaja se svojim plasticitetom od većinom plošnih sarajevskih secesijskih pročelja. Reljefnim ukrasima od umjetnog kamena (tipični secesijski putti s cvjetnim girlandama, vegetabilni ukrasi, lica-maske)²⁰ Sunko dodaje još jedan materijal – stakleni mozaik. Višebojni mozaik apliciran je na ovalni ukras od umjetnog kamena pod prozorima prvoga kata i na kasetama s donje strane završnog vijenca. Uvođenje toga, u secesiji često primjenjivanog materijala, također predstavlja novinu u sarajevskoj sredini, čija pročelja redovito krasi, uz rijetke, ali dragocjene pojave keramičkih dodataka, ukrasi u žbuci ili, rjeđe, u umjetnom kamenu.

U realizaciji pročelja od projekta se odstupa samo u slučaju glavnog ulaza: Sunko je uz ulaz projektirao dva pravokutna, alegorijska reljefa, koja bi, vjerojatno, uz ostale plastične ukrase u enterijeru i eksterijeru izveo njegov brat, kipar Imbro. »Napredak« se, međutim, moguće potaknut snažnim efektom alegorijske grupe na krovu zgrade srpskog društva »Prosvjete«, odlučuje za bogatiji kiparski ukras. Zato početkom 1913. preko Društva hrvatskih umjetnika, poziva kipare, prije svih trio Valdec – Frangeš – Meštrović, da za pročelje zgrade izvedu dva veća i četiri manja kipa.²¹ Pozivu se odaziva Robert Frangeš Mihanović, koji tih godina izvodi arhitektonsku plastiku za značajne zagrebačke zgrade – izdvoji-mo Schönovu palaču »Croatia« i Sveučilišnu knjižnicu Lubyenskog. Nije nam poznat cjeloviti alegorijski program predviđen za skulpturalni ukras *Napretkova zakladnoga doma*, jer Frangeš ne izrađuje predviđenih šest, nego dva alegorijska kipa. Ipak, *Prosvjeta* i *Snaga*, koje flankiraju Napretkov svečani ulaz, pripadaju kiparevim najboljim ostvarenjima, a

uz Valdecova *Sapetoga genija* na Kranjčevićevu grobu predstavljaju, premda dislocirane, vrhunske domete hrvatske secesijske skulpture.

»Jednostavno, ali opet lijepo« pročelje stražnje zgrade u širini je šest prozorskih osi, sa središnjim rizalitom u širini dvije osi. Na prvoj istočnoj osi smješten je prolaz kroz zgradu, tj. izlaz na Novu ulicu. Premda pojednostavljeni, oblikovni elementi pročelja stražnje zgrade u visokom stupnju korespondiraju s elementima na pročelju zgrade na glavnoj ulici. Oplata od umjetnog kamena smanjena je na visinu klupčice prozora prizemlja, a bitno je reduciran i ukras od umjetnog kamena, sada lišen i dodataka u staklenom mozaiku. Izostankom realizacije novoplanirane ulice s predvrtovima ovo će pročelje, nažalost, ostati skriveno od pogleda.

I površnim pregledom Sunkovih ranih radova, nemoguće je previdjeti sličnost *Napretkova zakladnog doma* u Sarajevu s osječkom *Prvom hrvatskom štedionicom*, projektiranom 1909. godine. Uočljive su sličnosti u rješenju pročelja²² – jednako alterniranje prozora i erкера,²³ prizemlje s oplatom od umjetnog kamena, gotovo identična rješenja parapeta, veliki alegorijski reljefi koji flankiraju glavni ulaz u zgradu, jednak dekorativni vokabular sa staklenim mozaicima i reljefnim glavama od umjetnoga kamena. Kupola je u Osijeku, naravno, na uglu na kojem je i glavni ulaz, ulaz u Štedionicu; sarajevska je kupola semantički na istom mjestu – na središnjoj prozorskoj osi u čijem je prizemlju svečani ulaz u društvenu dvoranu. Prozori na tamburu kupole osvjetljavaju sarajevski tavanski stan, odnosno osječki »atelier«. Na kupoli štedionice je Merkur, bog trgovine, na kupoli *Napretkova doma* alegorijski je kip *Croatiae*. Ulaz u stambeni dio kompleksa u obje je zgrade na krajnjoj bočnoj osi. Osim na pročelju, Sunko se sličnim rješenjima koristi i u opremi enterijera: u obje zgrade, u javnom dijelu, primjenjuje decentnu kombinaciju zelenog i crnog mramora, oplata od hrastovine, staklene mozaike i vitraje. Stanovi obiju zgrada opremljeni su također jednako oblikovanom stolarijom.

Najzanimljivija nam je ipak usporedba tlocrta osječke i sarajevske zgrade. Pod krovom uglovnice Prve hrvatske štedionice u Osijeku trebali su se naći sljedeći sadržaji: različite prostorije banke (blagajna, hipotekarni odjel, mjenjačnica, sef, uprava, dopisništvo, knjigovodstvo, uredi), stanovi za »imućnije slojeve grada Osijeka«,²⁴ dućani na glavnom gornjogradskom trgu i prometnoj Kapucinskoj ulici. Zadatak arhitekta bio je projektirati stambeno-poslovnu zgradu u kojoj stambeni dio mora biti odvojen od poslovnog, a unutar poslovnog trebalo je odvojiti prostorije za rad sa strankama od uredskih prostorija. Sunko se odlučuje za trodijelnu kompoziciju: prema ulici i trgu smješta trokatnu uglovnicu s dućanima i stanovima, na samom uglu je ulaz u banku, vestibul povezuje uglovnicu sa srednjom zgradom u kojoj je dvorana Štedionice, iza dvorane (povezana s njom) je jednokatnica u kojoj su uredi sa zasebnom vertikalnom komunikacijom. Stanovi, po dva na katu, trosobni su i četverosobni, s prostranom predsobom i prema dvorištu okrenutim gospodarskim dijelom. Spavaća je soba povezana s kupaonicom. Sve prostorije, uključujući i dvokrako stubište, prirodno su osvijetljene.

Danas je teško procijeniti koliko su zbivanja vezana uz gradnju zgrade Prve hrvatske štedionice u Osijeku imala utjecaja

na sarajevski projekt. Osim pretpostavljenog »akvizicijskog lanca« spomenutog na početku teksta, savim je jasno da će arhitekt za sličan zadatak, višenamjensku zgradu, koristiti i sličnu formulu.

Uspoređujući oba tlocrta, *Napretkov zakladni dom* sa svojim zahtjevnijim programom izgleda kao razrađena, usložnjena verzija osječke zgrade. Ako osječku *Prvu hrvatsku štedionicu* označimo kao djelo koje je visoko plasiralo mladoga arhitekta, tada sarajevski projekt u opusu Dionisa Sunka predstavlja ključnu kariku u nizu njegovih poslovno-stambenih zgrada. Spomenimo najvažnije: trgovačko-stambenu zgradu »Izisk«, poslovno-stambenu zgradu Hrvatske centralne mjenjačke i eskomptne banke, trgovačko-stambenu zgradu osiguravajućeg društva »Triglav«, poslovno-stambenu zgradu Hrvatske poljodjelske banke, hotel i robnu kuću »Milinov« (danas hotel »Dubrovnik«) u Zagrebu, te poslovno-stambene zgrade Prve hrvatske štedionice i Zemaljske banke u Beogradu. U tom kontekstu nije nevažan podatak da je Sunko učitelj projektiranja velikih poslovno-stambenih kompleksa (kolegij *Entwerfen von Plänen zu grösseren Privat- und öffentlichen Gebäuden*) jedan od najproduktivnijih i najznačajnijih njemačkih arhitekata zadnje trećine 19. st., Josef Durm.

Završavajući odlomak o gradnji *Napretkova doma* u Sarajevu, Josip Vancaš u monografiji *Dionis Sunko* zaključuje: »eksterijer izveden u stilu moderniziranog empira predstavlja ponos grada«. ²⁵ Ta nam rečenica može poslužiti kao polazište u pokušaju stilske analize *Napretkove »palače«*. Svojim rastvorenim prizemljem i dekoracijom fasade (višebojnim staklenim mozaicima i reljefnim puttima na tragu Michaela Powolnog), te totaldizajnom u opremi enterijera, *Napretkov se Zakladni dom* ubraja u djela secesijskog izraza. Ipak, neki elementi u oblikovanju zgrade zahtijevaju dodatno tumačenje.

Krajem 19. i početkom 20. st. javlja se zanimanje za stilove prve trećine 19. st.: klasicizam, empire i bidermajer. Na njemačkim izložbama umjetničkog obrta izlaže se namještaj oblikovan u bidermajerskoj maniri, a na arhitektonskim izložbama i radovi koji sadrže neoklasicističke elemente. U časopisima »Das Interieur«, »Die Kunst«, »Kunst und Handwerk«, »Der Kunstwart« objavljuju se tekstovi pod naslovima *Biedermeier als Vorbild, Rückkehr zum Biedermeier, Biedermeierstil?*, *Biedermeier als Erzieher*, u kojima se vode rasprave o utjecajima tih stilova na suvremeno oblikovanje. Empir i bidermajer jednako su tretirani kao derivati klasicizma, i stoga se nerijetko oba termina rabe kao sinonimi.

Suvremeni povjesničari i teoretičari ukazuju na postojanje klasicističke struje u njemačkoj i austrijskoj arhitekturi secesijskog vremena.²⁶ Otto Wagner jedan je od nositelja schinkelovske klasične tradicije, koju prenosi na svoje učenike i asistente: E. Hoppea, O. Schönthala i M. Kammerera u Beču, te J. M. Olbricha, koji od 1899. djeluje u njemačkome Darmstadtu.

Zbivanja na njemačkoj i austrijskoj arhitektonskoj sceni Dionisu Sunko, kao njemačkom studentu i kasnije suradniku u njemačkim arhitektonskim ateljeima, nisu mogla ostati nepoznata. Također, povratak u Zagreb nije značio prekid svih veza mladog arhitekta sa »svijetom«. Na pročelju *Napretkove »palače«* Sunko, u duhu novih »klasičara«, koristi modi-

D. Sunko, *Prva hrvatska štedionica*, Trg A. Starčevića 12, Osijek, pročelje, 1909.–1910. (foto: M. Bagarić)

D. Sunko, First Croatian Savings Bank (Prva hrvatska štedionica), 12 A. Starčević Square, Osijek, façade, 1909 – 1910

Emil Hoppe, *Najamna stambena zgrada*, Martinstr. 17, Beč, nacrt pročelja, 1910. (obj. u »Mythos Großstadt«)

E. Hoppe, *Rental residential building*, 17 Martinstr., Vienna, façade plan, 1910

ficirane korintске pilastre velikog reda koji »nose« profilirani arhitrav i snažni korniš,²⁷ a temu edikule – plitki trokutni zabat sa stupovima – za svečani ulaz.

Napretkovu pročelju prisposobivi su radovi arhitekta Emila Hoppea, Wagnerova učenika, koji upravo tih godina u stambenim četvrtima izvan centra Beča gradi u duhu neobidermajera, neoklasicizma.²⁸ Bez obzira na usmjerenost zagrebačkih krugova Beču i dostupnost novih projekata preko stručnih časopisa, Sunkovi radovi zasigurno nisu inspirirani Hoppeovima. Riječ je prije o formiranju na jednakim, klasičnim zasadama i sličnom, suvremenom načinu razmišljanja. Sunkova kombinacija secesijskih i neoklasičnih elemenata na pročelju *Napretkove »palače«* definitivno predstavlja jedno od zanimljivijih rješenja svojega vremena. I napomenimo na kraju da će u Sarajevu i Tuzli djela u duhu neobidermajera projektirati još jedan veliki arhitekt, bečki đak Josip Pospišil.

Gradnja *Napretkova zakladnog doma* u Sarajevu uspjela je okupiti arhitekta i graditelje: Josipa pl. Vancaša, Dionisa Sunka, Janka Josipa Grahora, Gustava Grafa, slikara Gabrijela Jurkića, kipara Roberta Frangeša Mihanovića, majstore umjetničkoga obrta – atelje Koch i Marinković za izradu vitraja i ukrasa od staklenog mozaika, tvrtku Bothe i Ehrmann za »umjetno stolarske radnje i pokućstvo«, češku tvrtku »Stegman i sinovi« za figuru *Croatiae* na kupoli. Taj je tim, prema Sunkovim idejama, ostvario reprezentativan primjer secesijskoga »Gesamtkunstwerka«, a društvo »Napredak« darovalo gradu zdanje iznimne i trajne vrijednosti.

Bilješke

1 Prve ideje o gradnji društvenog doma javljaju se već 1908. g. Kronologiju gradnje v. u: T. Išek, *Graditeljska djelatnost Napretka – Od ideje do izgradnje Hrvatskog zakladnog doma – »Napretkove« palače*, Napredak – kalendar, Sarajevo 1994., str. 232–244.

2 *Zapisnik s »Napretkove« glavne skupštine*, Napredak – kalendar, Sarajevo 1913., str. 340.

3 Isto, str. 341.

4 Badisches Generallandesarchiv Karlsruhe, Akt 448/1530–1534. Podaci dobiveni ljubaznošću dr. Gerharda Kabierskog, Südwestdeutsches Archiv für Architektur und Ingenieurbau, Karlsruhe.

5 M. Dabac, *Rudolf Lubynski i njegovo doba*, »Arhitektura« 189–195, 1984./85., str. 164.

6 J. Vancaš /Josef v. Vancaš/, *Dionis Sunko*, Ženeva 1930., str. 20.

7 Prvu nagradu na natječaju za gradnju *Sveučilišne knjižnice* Sunko je dijelio s Rudolfom Lubynskim. Izvedbeni projekt pripao je Lubynskom, »Viesti Društva inženira i arhitekta« (dalje: VDIA) I, 1910.

8 *Zapisnik s »Napretkove« glavne skupštine*, Napredak – kalendar, Sarajevo 1913., str. 342.

- 9
Vancaš je autor monumentalne poslovno-stambene zgrade *Prve hrvatske štedionice* u Zagrebu (Oktogon), izgrađene 1898./99., Ilica 5 – Preobraženska 1–3 – Bogovićevea 6.
- 10
»Der Bau wird unter der Aussicht eines Architekten der Ersten kroatischen Sparkasse ausgeführt«, »Die Drau«, 27. 9. 1909.; »Mit der Bauaussicht hat die Erste kroatische Sparkasse ihren Agramer Architekten Herrn Dionis Sunko betraut.«, »Die Drau«, 21. 10. 1909.
- 11
A. Laslo, *Izgradnja javnih objekata u Zagrebu do 1940.*, »Čovjek i prostor« 3, 1983.
- 12
D. Sunko, *Napretkov zakladni dom u Sarajevu*, VDIA 6, 1913. Zanimljivo je da je gotovo identičan tekst pod naslovom *Izvedba Napretkova Zakladnog Doma* anonimno objavljen u *Napretkovu kalendaru* za 1914. godinu. Dionis Sunko piše o još samo jednom svome djelu: *Nadbiskupskom sjemeništu* u Đakovu, građenome istovremeno s *Napretkovim domom*. V. VDIA 4, 1914.
- 13
T. Išek, nav. dj., str. 237.
- 14
D. Sunko, nav. dj., str. 95.
- 15
Zapisnik, 1912., str. 340.
- 16
Badisches Generallandesarchiv Karlsruhe, akt 448/1530–1534.
- 17
Termin »protofunkcionalistički« uvodi **A. Laslo** u: *Rudolf Lubyński, prilog definiciji stambenog tipa*, »Arhitektura« 189–195, 1984./85., str. 179.
- 18
Na takav Sunkov pristup u projektiranju ukazao je, usporedbom s projektima V. Kovacića i R. Lubyńskog, **A. Laslo**, nav. dj., str. 179.
- 19
Zapisnik Napretkove glavne skupštine, održane 23. 6. 1912., *Napredak* – kalendar, Sarajevo 1912., str. 341.
- 20
U djelu *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878. – 1918.*, Sarajevo 1987., **I. Krzović** lucidno primjećuje: »dekorativni (su) elementi oblikovani i ugrađeni kao antičke spolije«, str. 130.
- 21
T. Išek, nav. dj., str. 241.
- 22
Spominje ih i **N. Kurto** u: *Arhitektura BiH. Razvoj bosanskog stila*, Sarajevo 1998., str. 238.
- 23
Erkeri su u Sarajevu trokatni, a u Osijeku dvokatni.
- 24
»Opis osnove«, Državni arhiv Osijek, Zbirka planova i projekata grada Osijeka, serija II, P II / B4.
- 25
J. Vancaš, nav. dj., str. 22.
- 26
S. Escritt, *Squaring the Circle: Vienna and Glasgow*, u: *Art Nouveau*, London 2000.; **G. Himmelheber**, *Biedermeier als Vorbild*, u: *Kunst Des Biedermeier 1815.–1835*, München 1989.; **I. Boyd Whyte**, *Wien zwischen Erinnerung und Modernität*, u: *Mythos Grosstadt – Architektur und Stadtbaukunst in Zentraleuropa 1890.–1937.*, München 1999.
- 27
Elementi klasične arhitekture na novim građevinama najčešće nemaju svoju prvobitnu, konstruktivnu funkciju.
- 28
I. Boyd Whyte, nav. dj., str. 127–128.

Summary

Marina Bagarić

Architect Dionis Sunko and the *Napredak* »Palace« in Sarajevo

The construction of the Foundation house of *Napredak* Society in Sarajevo assembled prominent Croatian architects and engineers, namely Dionis Sunko, Josip Vancaš, Gustav Graf, and Janko Josip Grahor. Dionis Sunko designed the building that was erected from 1911 to 1913. On the request

of the Society, there was applied the »combined spatial program«. Apart from the rooms for Croatian societies in Sarajevo, reception halls, halls for movie projections and theatre performances, and the headquarters of *Napredak*, the program also required rental residential premises and other public facilities. Complying with that rather demanding program, Sunko elaborated on two years older project for the First Croatian Savings Bank (Prva hrvatska štedionica), thus creating one of the most lucid solutions for multipurpose objects at the time. Engaging in the construction of the Foundation house other eminent artists of that period (painter Gabrijel Jurkić, sculptor Robert Frangeš Mihanović), the *Napredak* Society achieved an outstanding example of Secessionist Gesamtkunstwerk.

Keywords: architecture, 20th century, Sarajevo, Dionis Sunko, »Napredak«